

DOI 10.14746/ssp.2020.3.3

Alicja STĘPIEŃ-KUCZYŃSKA

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0002-0101-8216

Między reformami a zmianą systemową w ZSRR/FR

Streszczenie: W artykule autorka stawia tezę, że w latach pierestrojki, a następnie pierwszego etapu istnienia Federacji Rosyjskiej, nie zaistniały warunki gospodarcze, społeczne i polityczne dla budowy demokracji. Przyczyny tego stanu rzeczy autorka upatruje w źle przeprowadzonych reformach ekonomicznych, słabości instytucji systemowych, braku konsensusu elit. Istotny, okazał się wysoki poziom inercji społeczeństwa, zwłaszcza po nieudanych reformach pierestrojki i rozpadzie państwa. Otoczenie międzynarodowe początkowo wspierało, głównie deklaratywnie pierestrojkę Gorbaczowa, jednakże w wyniku naruszania standardów demokracji przez Jelcyna i jego ekipę, nie sprzyjało w sposób efektywny, procesom demokratyzacyjnym w tym państwie.

Słowa kluczowe: system polityczny, zmiana, ZSRR, Rosja

Jednym z najbardziej interesujących problemów dotyczących zmiany systemowej jest kwestia możliwości jej przeprowadzenia na przełomie lat 80./90., w pogrążonym w kryzysie ZSRR i powstającej na jego gruzach Federacji Rosyjskiej. Wydawało się wówczas, że największe obszarowo państwo świata, tak jak inne państwa ówczesnego imperium, miało szansę na zmianę systemu politycznego i gospodarczego w kierunku demokracji i wolnego rynku.

Założenia badawcze i metody

W artykule zamierzam przeanalizować czynniki zmiany, by postawić tezę, że powstająca Federacja Rosyjska nie miała szans, w analizowanym okresie, na przeprowadzenie skutecznej transformacji w kierunku demokracji. Badanie będzie polegało na wyselekcjonowaniu, a następnie przeanalizowaniu czynników, które nazwałam umownie „otwarcia na

zmianę”, oraz tych, które przeprowadzenie tej zmiany skutecznie hamowały. W pracy wykorzystam metodę analizy systemowej, podkreślę relacje zachodzące pomiędzy system politycznym a otoczeniem systemu tj. sferą ekonomiczną i społeczną. Za ważny uznałam także wpływ międzynarodowego otoczenia na system polityczny. Dokonam refleksji badawczej w zakresie efektywności działań instytucji i elit politycznych, które zmianę przeprowadzały. Istotny okazała się kontekst społecznego odbioru i społecznego zaangażowania obywateli w przeprowadzane zmiany.

W licznych rozważaniach politologów nad zmianą systemową dominują te, które swego czasu wprowadził do dyskursu naukowego Samuel Huntington, wskazując, że by mówić o zmianie systemu musi dojść do alternacji władzy, jak również uzasadniał branie pod uwagę szeregu czynników, które wpływają na powodzenie zmiany, jej charakter, tempo przeprowadzenia, ewentualnie przyczynę porażki. Wśród tych czynników wymienia się: ocenę momentu przeprowadzenia zmiany, stosunek społeczeństwa do zmiany, poziom kompetencji i determinacji elit w realizacji zmiany, sytuację ekonomiczną danego państwa (czy mamy do czynienia z momentem względnej stabilizacji gospodarczej, czy kryzysu), niebagatelną rolę może odgrywać otoczenie międzynarodowe (np. pomoc ekonomiczna). Wśród czynników kształtujących tzw. potencjał zmiany należy wymienić także doświadczenie danego systemu i społeczeństwa w zakresie demokratyzacji, czy jest to w znacznym stopniu nowe zjawisko wnoszone do systemu, czy też w jakimś stopniu już zakorzenione w tradycji historyczno-kulturowej państwa. Wielość i różnorodność czynników, które wpływają na zmianę, każe zastanowić się które z nich mają charakter uniwersalny, a które wynikają ze specyfiki państwa. Znalezienie prawidłowości w zakresie zmiany systemu jest ze wszech miar pożądane, ułatwia bowiem, tworzenie swoistych modeli przebiegu zmiany, określenie jej przyczyn i skutków. Dotychczas w badaniach politologicznych, przeważały analizy modelowe o charakterze porównawczym tj., że dla danego regionu, czy grupy państw dążyliśmy do znalezienia największej liczby wspólnych czynników systemowych. W zaproponowanym badaniu staram się przyjąć metodę równego dystansu tj. wskazanie, iż zmiana systemu politycznego wymaga przeanalizowania czynników modelowych, ale i wskazania na te, które powodują, iż dane rozwiązanie ma szansę, bądź nie ma szansy, zostać zrealizowane w konkretnym państwie, np. ze względu na panujące tam tradycje historyczno-kulturowe. W badaniu zamierzam także, w większym niż dotychczas stopniu, położyć nacisk na kwestie wpływu aktorów międzynarodowych na zmianę systemu

państwa, który to wpływ może przyspieszać, opóźniać tempo zmiany, czy nawet wręcz uniemożliwiać jej przeprowadzenie. Większość dotychczasowych rozważań nad zmianą odnosi się do zmiany systemu od autorytaryzmu do demokracji, ale też należy mieć na uwadze, że tranzycja, to proces, w którym możemy wyznaczyć początek zmiany, ale nie jesteśmy w stanie, określić momentu jej zakończenia. Niewiadomą pozostaje tempo zmiany, jak i jej efekt końcowy. Ten ostatni może w praktyce oznaczać porażkę zmiany, pozostanie na „ścieżce autorytarnej”, lub pozostawanie w swoistym zawieszeniu między autorytaryzmem a demokracją, w którym to systemie mamy zwykle formalne procedury i instytucje demokratyczne, a sposób rządzenia autorytarny. Mówimy wówczas o systemowych hybrydach, imitacyjnej demokracji.

W badaniu stawiam kilka pytań:

- Jakie czynniki i w jakim stopniu budowały w ZSRR/FR potencjał otwarty na zmianę?
- Jakie czynniki i w jakim stopniu hamowały procesy zmiany?
- Czy była szansa na przeprowadzenie zmiany w kierunku demokracji?

Punktem odniesienia są tu dwa okresy: pieriestrojki tj. lata 1985–1991 oraz 1991 r. po 1993 r., pierwszy okres prezydentury Borysa Jelcyna, zakończony krwawą walką zwolenników i jego przeciwników 2–4 X, krótko po tym przeprowadzono wybory parlamentarne 12 XII i przyjęto Konstytucję FR.

1. Czy i w jakim stopniu, bilans reform pieriestrojki wpłynął na zmianę? Czy były elementy tego dorobku, które można ocenić jako pozytywne dla zmiany?

Ocena pieriestrojki, mimo upływu lat ponad 30 od jej rozpoczęcia nie jest jednoznaczna. Ten raptem niewiele ponad sześćoletni okres rządów Michaiła Gorbaczowa, inaczej oceniany jest przez środowisko międzynarodowe, a w inny sposób przez Rosjan i obywateli państw poradzieckich. Liderzy europejscy i decydenci amerykańscy (za wyjątkiem przywódców chińskich) oceny te formułują przez pryzmat rozpadu systemu zimnowojennego, procesu rozbrojenia (plan Gorbaczowa), zjednoczenia Niemiec, rozpadu bloku państw socjalistycznych i w końcu rozpadu ZSRR. Obywatele państw poradzieckich, a zwłaszcza sami Rosjanie, w ocenach tych większy nacisk kładą na nieefektywność prowadzonych przez Gorbaczowa reform państwa, poważnego kryzysu gospodarczego, politycznego

i społecznego, a w konsekwencji jego upadku. Słusznie twierdzi Paul Kennedy, analizując sprawy rozpadu państwa, iż ówczesny ZSRR toczył wieloraki kryzys: „kryzys legitymizacji politycznej, kryzys produkcji gospodarczej i świadczeń społecznych, kryzys w stosunkach etnicznych i kulturowych. Między tymi formami kryzysu istniała znaczna współzależność, gdyż każdy pogłębiał pozostałe i przyspieszał upadek” (Kennedy, 1994, s. 615–616). Podobnie inni autorzy¹: A. Braun (2009, s. 503, 518), L. Kołakowski (1990), M. McCauley (1997, s. 384 i n.), R. Pipes (2008, s. 172–173), A. Walicki (2013, s. 190 i n.), są zgodni co do tego, że pierestrojka Gorbaczowa była ostatnim etapem procesu, którego nie dało się powstrzymać. Na szczególną uwagę zasługuje także spostrzeżenie Józefa Kukułki w odniesieniu do kwestii zmian w stosunkach międzynarodowych. Jego zdaniem, przyście do władzy Gorbaczowa zbiegło się z przyspieszoną erozją istniejącego ładu międzynarodowego i wyłaniania się nowego porządku. Odnosiło się to do następujących sfer stosunków międzynarodowych: świadomościowej, normatywno-zobowiązaniowej i polityczno-wojskowej. Pierwsza z tych sfer dotyczyła przewartościowania w zakresie niewydolności „realnego socjalizmu” w wymiarze wewnętrznym i międzynarodowym (Kukułka, 1997, s. 353), co nastąpiło wraz z nowym myśleniem w polityce zagranicznej ZSRR.

Przekonanie o odpowiedzialności Gorbaczowa i jego ekipy za kryzys i upadek państwa, jest powszechne w Rosji, w znacznie mniejszym stopniu towarzyszy temu refleksja, że źródła kryzysu tkwiły w samym systemie². Z punktu widzenia naszych rozważań istotne jest postawienie problemu: w jakim stopniu działania Gorbaczowa przyspieszyły kryzys? Czy rozpoczęły okres przejściowy i stworzyły podstawy do zmiany w kierunku demokracji? Zakładam, że we wszystkich płaszczyznach (politycznej, gospodarczej i społecznej, a także w polityce międzynarodowej) następowały zmiany, które mogły tworzyć przesłanki dla budowy nowego systemu. Jednak zasadne jest pytanie dotyczące tego, w jaki sposób takie wydarzenia jak: porozumienia białowieskie (swoisty zamach stanu przywódców trzech republik), na którym zainicjowano rozwiązanie ZSRR, a później porozumienie w Ałma Acie i poszerzenie WNP, mogły otworzyć drogę dla zmiany, tranzycji i transformacji w kierunku demokracji?

¹ Czy też wypowiedź podczas dyskusji zorganizowanej przez Gorbaczew Foundation (cyt za: *Otwieczaja na wyzow...*, 2011, s. 32 i n.).

² W trakcie trwania pierestrojki prowadzone badania potwierdzały 1985–1988, że jedynie co drugi obywatel był do niej pozytywnie nastawiony, w 2005 r. negatywnie oceniano pierestrojkę 63% obywateli FR (Gorszkow, Pietuchow, s. 365 i n.).

W tym kontekście ciekawa jest refleksja Jarosława Ćwiek-Karpowicza, który uważa, że na obszarze poradzieckim, w tym i w Rosji, odejście od systemu autorytarnego nie odbyło się według znanych w literaturze modeli tranzycyjnych. „Nie była to zmiana w oparciu o rozwiązania systemowe, zakładająca ścisłą korelację między zmianami społeczno-politycznymi i poziomem rozwoju gospodarczego państwa, ani też zmiana jedynie o charakterze proceduralnym koncentrująca się na działaniach elit. W przypadku ZSRR rola elit w transformacji systemu była dominująca, ponieważ miała ona charakter odgórny (Ćwiek-Karpowicz, 2009, s. 106 i n.; także Gelman, Tarasina, 2000). Czyli była to zmiana władzy, nowa jelicynowska ekipa zastąpiła dotychczasową Gorbaczowa. Jednakże zasadne jest pytanie, jakie inne formy zmiany systemu wystąpiły, poza wymianą elit? Oczywiście, jeśli przyjmujemy, że zmiana elit była początkiem tranzycji, to trzeba się zastanowić, czy i w jakim stopniu nowe elity dokonały, czy starały się dokonać zmiany systemu? Czy były zainteresowane zmianą systemu? Możemy przyjąć, że na poziomie centralnym doszło do wymiany elit, jednakże na niższych poziomach i wśród kadry urzędniczej szczebla średniego i podstawowego do tej wymiany zasadniczej nie doszło. Nie było też niezbędnego konsensusu, elity centrum – regiony nie współdziałały z sobą, a konfrontowały się, co uniemożliwiało w praktyce przejście do nowego systemu (Ćwiek-Karpowicz, 2009, s. 121). W konsekwencji system nie zmieniał się, a jedynie modyfikowano go wybiórczo, bądź pozornie, jednakże system pozostał taki sam, o charakterze autorytarnym, lub miał charakter demokracji imitacyjnej (D. Furman)³, bądź jak określił to Andrzej Bartnicki, był to demokratycznie legitymizowany autorytaryzm (Bartnicki, 2007).

Należy jednoznacznie stwierdzić, że system w okresie pieriestrojki Gorbaczowa miał cechy systemu przejściowego, w którym nastąpiło odejście od systemu komunistycznego i przejście do postkomunistycznego. Jednak, na co zwraca uwagę D. Furman, tworzony także w późniejszych latach system nie miał charakteru demokratycznego: „Demokratyczne prawne zasady i instytucje pełnią w niej rolę «dekoracji», kamuflażu, za którym ukrywa się inna autorytarna organizacja władzy” (Furman, 2010, s. 11). Co doprowadziło do hybrydyzacji systemu, który obserwujemy współcześnie⁴.

³ Pojęcie imitacyjnej demokracji w Rosji wprowadzam za D. Furmanem (2010, s. 53 i n.).

⁴ Zdaniem Furmana obecny system polityczny Rosji bliższy jest okresowi post-sowieckiemu tj. przełomu lat 80. i 90. (Furman, 2010, s. 10–11).

2. Kontekst ekonomiczny tj. wskazanie na doświadczenia reform ekonomicznych w analizowanych okresach i próba odpowiedzi na pytanie, czy inicjowane reformy służyły stabilizacji państwa i procesom demokratyzacji?

Niewątpliwie dla analizy istotny jest kontekst ekonomicznych doświadczeń pieriestrojki. Od początku rządów Gorbaczow zdawał sobie sprawę z potrzeby reformy gospodarki, wprowadził określenie „uskorzenia”, przyspieszenia gospodarki. W tzw. manifeście pieriestrojki podkreślał: „Powinniśmy dążyć do tego, by gospodarka narodowa wstąpiła na drogę intensywnego rozwoju... należy udoskonalić mechanizmy rozwoju gospodarczego i cały system zarządzania...” („Prawda”, 12 III 1985). W rzeczywistości przyszło się zmagać z problemami, które w okresie kryzysu gospodarczego były trudne do przezwyciężenia. Tatiana Zaslawska pisała na ten temat „Z punktu widzenia ekonomicznego społeczeństwo radzieckie bazuje na państwowych środkach produkcji, zcentralizowanej formie planowania gospodarczego, a także silnym aparacie akumulacji i podziału potencjału materialno-finansowego... Gospodarkę charakteryzuje wysoki poziom monopolizacji przedsiębiorstwa, nieczułość na rozwój naukowo-techniczny i potrzeby rynku, nieefektywne zarządzanie... taniość siły roboczej, niski poziom kwalifikacji pracowników... niska dyscyplina pracy i produkcji, niska jakość i niekonkurencyjny sposób produkcji” (Zaslawska, 1991, s. 3 i n.). Niekorzystne dla sytuacji gospodarczej i pogłębiania kryzysu były stale obniżające się ceny surowców energetycznych, na przełomie lat 80./90. wpływy z eksportu stanowiły ponad 40% budżetu tego państwa. Należy zauważyć, że ceny te spadały od 1983 r., w roku 1987 płacono 12 dol. za baryłkę ropy, co spowodowało katastrofalną sytuację budżetową (Karaganow, 1994; Miedwiediew, 2010, s. 97). Podejmowane działania władzy w ramach programu przyspieszenia, nie przynosiły spodziewanych rezultatów. Przejście części przedsiębiorstw na samofinansowanie z początkiem 1987 r. okazało się przedsięwzięciem nietrafionym: „Fabrykami zaczęły wstrząsać dreszcze, zwiększyły się przestoje, zmniejszyły zarobki” (McCauley, 2010, s. 453). Zdaniem Martina McCauleya załogi, jak i kadra kierownicza, nie były przygotowane do wprowadzenia zmian. Ustawa o przedsiębiorstwach zamiast rozwiązywać problemy je mnożyła, okazała się „jedną z najbardziej nierozważnych reform gospodarczych” (McCauley, 2010, s. 453). W wielu obszarach obowiązujące biurokratyczne przepisy ograniczały rozwój sektora indywidualnego

w zakresie drobnej produkcji i usług. W 1988 r. przyjęto ustawę *o powstawaniu spółdzielni*, która spowodowała, iż wprawdzie w ciągu 3 lat powstało ich kilka milionów, jednak nie zmieniło to sytuacji na rynku. Należy zauważyć, iż wykorzystując nowe przepisy zaktywizowały się środowiska liderów młodzieżowych organizacji rozwijając tzw. „przedsiębiorczość komsomolską”, która miała być swoistą alternatywą wobec gospodarki centralnie sterowanej. Jednak jej oddziaływanie na system nie miało charakteru powszechnego⁵. Nie udało się przeprowadzić zmian w rolnictwie. Mimo, że 60% obywateli opowiadało się za przekazaniem ziemi chłopom, z możliwością dziedziczenia, jednak zmiany napotykały na przeszkody administracyjne. Należy zaznaczyć, że Gorbaczow nie zdecydował się na wprowadzenie pełnej swobody stosunków towarowo-pieniężnych na wsi. Problemy z zaopatrzeniem zwłaszcza dużych miast zaczęły narastać. Zaś poparcie dla pieriestrojki zaczęło spadać, w 1988 r. już 63% wyrażało niezadowolenie z przeprowadzanych reform (Gorszkow, Pietuchow, s. 365). W „efekcie – pisał Nikołaj Szmielow – mamy dziś gospodarkę deficytową, nie zrównoważoną, pod wieloma względami nie poddającą się sterowaniu, nie dającą się planować oraz nie przynoszącą postępu naukowo-technicznego”⁶ (Wypowiedź, 1987). W końcu lat 80. panowało w społeczeństwie niezadowolenie co do możliwości pozytywnej realizacji reform. Jedynie kilka procent obywateli, uważało, że ich sytuacja polepszyła się, zdecydowana większość (3/5) było przekonanych, że ich sytuacja w najbliższym czasie się nie poprawi (Zasławska, 1991, s. 17).

W drugiej połowie 1989 r. otoczenie zewnętrzne ZSRR, zaczęło się niekorzystnie zmieniać. Ferment społeczny w państwach radzieckiej stre-

⁵ W 1987 r. Komitet Centralny Komsomołu podjął decyzję o tworzeniu centrów naukowo-technicznych młodzieży (CNTTM), których celem było pośredniczenie w wymianie należących do przedsiębiorstw limitów finansowych na gotówkę. Miały one zamieniać ruble bezgotówkowe na realny kapitał... ośrodki komsomolskie zyskały monopol na tego rodzaju operacje, tworzone też spółdzielnie mieszkaniowe. Z tego środowiska wywodzili się: S. Kierijenko, K. Zatulín, M. Chodorkowski, M. Prochorow. Podobne działania tworzone w środowisku KGB (Skodlarski, Wdzięczak, 2015, s. 26–27).

⁶ Gorbaczow podawał, także inne znaczące obciążenia dla budżetu państwa, tj. szkody związane z trzęsieniem ziemi w Armenii obliczono na 12–14 mld rb., 6 mld przeznaczono na pomoc po katastrofie w elektrowni jądrowej w Czarnobylu, dalsze 7 mld rb. stanowiły straty związane ze spadkiem cen ropy (Gorbaczow, 2017, s. 52). Ogromne straty państwa wynikały w związku z wprowadzeniem prohibicji 67 mld rb. (Skodlarski, Wdzięczak, 2015, s. 27).

fy wpływów, doprowadził do rozluźnienia więzów gospodarczych i pogłębiania się kryzysu gospodarczego w regionie. Autorom pieriestrojki nie udało się pozyskać także zachodnich inwestorów do realizacji reform w ZSRR (Lebow, 1997, s. 330–331).

Wobec pogarszającej się sytuacji Gorbaczow na kolejnym zjeździe KPZR przedstawił propozycję przejścia do gospodarki rynkowej: „postrzegamy rynek jedynie jako środek służący rozwojowi gospodarki, a nie jako cel sam w sobie... idąc w kierunku gospodarki rynkowej nie odchodzimy od socjalizmu” (Gorbaczow, 1990). Oceniając te działania, Nikołaj Makarkin pisał: „Podjęta przez rząd próba przejścia do rynkowej gospodarki socjalistycznej nie powiodła się... w 1990 r. gospodarka państwa weszła w okres hamowania” (Makarkin, 2013, s. 33).

Decyzje w tym okresie były podejmowane pod silną presją niezadowolonia społecznego, strajków, protestów górniczych i innych branż. Rozrastała się „szara strefa”, następowała wyprzedaż majątku⁷. Zaslawska twierdzi, że w końcu 1990 r. za zmianami wolnorynkowymi opowiadało się ponad 60% obywateli, zaś ok. 40% uważało, że to powinno uzdrowić gospodarkę (Zaslawska, 1991, s. 19). Walka o władzę i konflikt między władzą centralną i regionami sparaliżował działania centrum. W rozmowie z G. Bushem w Helsinkach, Gorbaczow stwierdził: „Jeśli nie podejmiemy zdecydowanych decyzji teraz, dojdzie do rozpadu gospodarki, ale i państwa. W tej sytuacji Zachód powinien nam pomóc” (*Otwieczaja...*, 2010, s. 267).

Ocenia się, że nie było skutecznego planu reform gospodarczych, Gorbaczow dokonał wyboru niewłaściwych priorytetów, nie przemysł maszynowy a rolnictwo, przemysł spożywczy, lekki, należało rozwijać, by społeczeństwo odczuło poprawę swojej sytuacji. Podkreśla się opór aparatu administracyjnego, zbyt późne wprowadzenie rozwiązań wolnorynkowych.

Stan kryzysu utrzymywał się po rozpadzie państwa, w znacznym stopniu nasilił wiele niekorzystnych trendów. Spadała wartość eksportu do krajów wysoko rozwiniętych o ¼ (1992), sprzedawano głównie surowce; wzrastał natomiast import artykułów spożywczych, w tym zboża, cukru, leków, ubrań. Prezydent Borys Jelcyn zaproponował wprowadzenie reform wolnorynkowych, których głównym pomysłodawcą był Jegor Gaj-

⁷ Uważa się, że ¼ dochodu narodowego była w szarej strefie, nawet 350–500 mld rb. (*Istorija...*, 1995, s. 52; na ten temat: McCauley, 1997, s. 390).

dar⁸. W krótkim czasie doszło do uwolnienia cen; w roku 1992 przyjęto szereg ustaw dotyczących prywatyzacji⁹. Zdaniem Marka Dąbrowskiego, udało się w tym okresie przekształcić prawie 60% przedsiębiorstw w ramach tzw. małej prywatyzacji (Dąbrowski, 1993, s. 95). Natomiast duża prywatyzacja, tj. przedsiębiorstw zatrudniających 1000 pracowników, których liczbę oceniano na ok. 6 tysięcy, nie przyniosła spodziewanych efektów; nie udało się zainteresować kapitału zagranicznego tą prywatyzacją (Frydman, Earle, 1994, s. 55). W 1993 r. przeprowadzono także tzw. prywatyzację voucherową, która nie przyniosła spodziewanych rezultatów. Generalnie możemy stwierdzić, że bilans reform prywatyzacyjnych nie posłużył rosyjskiej gospodarce, która popadała w dalszy kryzys¹⁰. Natomiast na zaistniałej sytuacji korzystał prezydent i jego otoczenie, sytuacja ta wpłynęła na konsolidację wokół prezydenta i jego otoczenia starej nomenklatury „otworzyła przed nią perspektywę przestoczenia się w właścicieli dóbr i dała bardzo duże możliwości wzbogacenia się” (Furman, 2010, s. 68). Władimir Pastuchow stwierdza po latach: „Faktycznie bezpłatna prywatyzacja oddała państwo w ręce tych kto był gotów do przejęcia «socjalistycznych aktywów», ale ludzie ci, nie byli przygotowani do zarządzania przedsiębiorstwami kapitalistycznymi”. Ostatecznie nadmierne upolitycznienie procesu reform, odsunięcie Gajdara od możliwości realizacji programu, doprowadziło w tym okresie do zahamowania procesów wolnorynkowych (Patrz Rokicka, 2000, s. 95 i n.). Nastąpiło

⁸ Jegor Gajdar (1956–2016), ekonomista, w latach 1991–1992 pełnił funkcję wicepremiera rządu RFSRR, w 1992 r. minister finansów Rosji. To pod jego kierownictwem przygotowywano plan reform ekonomicznych w Rosji. Jeszcze w 1991 roku stworzył on zespół, w skład którego weszli, m.in.: A. Czubajns, A. Szochin, G. Burbulis. Jedną z pierwszych ustaw była ustawa o prywatyzacji państwowych i komunalnych przedsiębiorstw RSFR z 3 lipca 1991 r., w tym czasie przyjęto także dokument: *Strategia rosyjska w okresie transformacji*, który jednak nie miał charakteru oficjalnego. Wiele elementów ówczesnych rozwiązań było zaczerpniętych z doświadczeń transformacji państw regionu, m.in. koncepcji Leszka Balcerowicza (Por. Dąbrowski, 1993).

⁹ Dekret o państwowych zasadach programu prywatyzacji dla przedsiębiorstw państwowych i komunalnych w Federacji Rosyjskiej na rok 1992; dekret o przyspieszeniu prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych i komunalnych; dekret o środkach organizacyjnych przekształcania przedsiębiorstw państwowych i dobrowolnych zrzeszeń przedsiębiorstw państwowych w spółki akcyjne.

¹⁰ Po latach oceny reform prywatyzacyjnych w Rosji są niezwykle krytyczne. W badaniach przeprowadzanych w roku 1997, jedynie 3% społeczeństwa uważało je „że wpłynęły pozytywnie na gospodarkę Rosji, 41% uważało, że przyczyniły się do rozpadu gospodarki rosyjskiej (*Obszcziestwiennoje...*, 2008, s. 31).

dalsze uzależnienie Rosji od importu z państw Zachodnich, ok 50% tego importu stanowiły artykuły pierwszej potrzeby, zaś Rosja kierowała na te rynki surowce i towary nieprzetworzone. Spadek cen ropy do 10 dol. za baryłkę w tym okresie, powodował, iż wpływy do budżetu, głównie z działalności eksportowej, były ograniczone. „Rosja, której zależy na kredytach pochodzących z krajów zachodnich, zgadza się na warunki naznaczone jej przez zachodnich partnerów handlowych i staje się krajem surowcowym, uzależniając się od produktów przetworzonych z zachodu. Proces ten jest niekorzystny dla rosyjskiego przemysłu, utrudnia eksport, prowadzi do dezorganizacji rynku wewnętrznego Rosji, a także może prowadzić do uzależnienia się Rosji również od produktów pierwszej potrzeby sprowadzanych z zagranicy” (Podwysocka, 2000, s. 113). Dziś, trudno ocenić, czy wsparcie finansowe Zachodu mogło jeszcze zahamować niekorzystną sytuację gospodarczą Rosji? Stany Zjednoczone w tym okresie, mimo deklaracji współpracy z Gorbaczowem, a później z Jelcynem, wzmacniały gospodarczo Chiny oraz państwa byłej radzieckiej strefy wpływów, zaś kierowana do Rosji i państw WNP pomoc, miała być formą umożliwiającą ich przeżycie i zapobiegającą wybuchowi społecznego niezadowolenia.

3. Jakie były społeczne skutki wprowadzanych reform gospodarczych? W jakim stopniu kryzys gospodarczy wpłynął na nastroje społeczne?

Porażka reform gospodarczych powodowała, narastanie kryzysu społecznego. W końcu lat 80. i pierwszych latach 90. katastrofalnie rosł poziom ubóstwa, powszechnie występujący brak ochrony socjalnej obywateli przed skutkami kryzysu powoduje, że sytuacja ta zaczyna dotyczyć każdego. Szerzy się demagogia i populizm. Ludzie stają się świadomi porażki reform i w sposób otwarty (dzięki głośności) mogą to manifestować. Rozpad ZSRR spowodował, iż zjawiska pauperyzacji społeczeństwa tylko się zaostrzyły. Wiara w reformy zniknęła. Ludzie zaczęli myśleć o przeżyciu¹¹. Pogłębiał się kryzys państwa, kryzys zaufania do państwa i do władzy. Ekipa Jelcyna, nie zaproponowała społeczeństwu skutecznego planu wyjścia z kryzysu, podejmowano jedynie doraźne działania

¹¹ W połowie lat 90. 45% obywateli uważało, że nie należało rozpoczynać pierestrojki, 40% było przeciwnego zdania (Goroszkow, Pietuchow, s. 365).

wyjścia z totalnej katastrofy. Wprowadzana w życie koncepcja prywatyzacji została nazwana jako „złodziejska”, i uznano ją po latach, jako nieodpowiednią dla Rosji. Nie udało się zahamować pauperyzacji społeczeństwa, zaś realizowane reformy przyczyniły się do większego jego rozwarstwienia. Oligarchizacja władzy, uwłaszczenie się nomenklatury partyjnej, komsomolskiej, służb specjalnych na majątku narodowym, ostatecznie zaostrzyło na lata podziały społeczno-polityczne. W świadomości społecznej pozostaje nie tylko gorzka porażka i nostalgia za minionym ustrojem, ale i niezakceptowanie systemu, który nowa jelicynowska władza zbudowała. Wynika z tego, że ta ekipa nie miała pomysłu, jak reformować system, jedynie jak krytykować pierestrojkę i odsunąć od władzy jej autora. W końcu lat 90. oceny Jelcyna i jego otoczenia okazały się bardzo krytyczne. Ludzie już nie myśleli o nowym ustroju, o demokracji, reformowaniu gospodarki, a o stabilizacji własnego życia i państwa, myśleli o kwestiach bezpieczeństwa. To właśnie bezpieczeństwo i porządek, silna ręka przywódcy państwa, stały się priorytetami dla obywateli, partii politycznych, a także wzorem dla działań ich liderów¹². W roku 1991 prawie 60% obywateli Rosji, uważało, że porządek to główny cel społeczeństwa, wolność słowa wymieniało, jedynie 2% (*Obszcziestwiennoje...*, 2008, s. 28). Poparcie dla zmiany, każdej zmiany od tego czasu jest w Rosji bardzo trudne; zachowanie *status quo*, które by oddalało społeczeństwo od buntu, staje się wartością samą w sobie, dlatego sięganie po argument zagrożenia, wewnętrznego bądź płynącego z zewnątrz, będzie w następnych latach skutecznym sposobem rządzenia w Rosji. Demokracja jest instrumentalizowana i wykorzystywana dla podkreślenia, że rosyjska rzeczywistość ma wprawdzie wiele cech wspólnych z cywilizacją zachodnią, jednak jest ona odmienna, specyficzna dla Rosji¹³. Jedną z tych zasadniczych cech jest rozdźwięk między obywatelami i władzą. „Mentalność rosyjskiego narodu była zbudowana – zdaniem Władysława Inozemcowa – na niedowierzaniu władzy”, zaś władza była przekonana, że jej wszystko wolno, że ludzie to wytrzymają („Nowaja gazeta”, 2019). Zdaniem Andrieja Konczałowskiego „W Rosji, tak jak i w ZSRR, między obywatelami a państwem, zawsze istniał stały brak zaufania”, ale i problemem państwa stwierdza W. Pastuchow „jest pasywność i iner-

¹² „Dla Rosji silna organizacja państwa zawsze była ważnym czynnikiem jej terytorialnej wartości i rozwoju” (*Sud'by...*, 1999, s. 5).

¹³ Prawie co drugi obywatel Rosji był przekonany, że „zachodni model demokracji nie jest odpowiedni dla Rosji” (*Obszcziestwiennoje...*, 2008, s. 148).

cja obywateli”¹⁴ (Konczałowski, Pastuchow, 2007, s. 16, 132). Należy zgodzić się z tym stwierdzeniem, jednakże warto zauważyć, że właśnie w okresie pieriestrojki został wyzwolony znaczny potencjał społecznego zaangażowania i rozbudzone zostały społeczne oczekiwania.

4. Czy i w jakim stopniu polityka głośności otwierała drogę dla zmian demokratycznych w społeczeństwie? Jak zmieniał się stosunek do Zachodu? W jaki sposób postrzegano demokrację?

W okresie pieriestrojki przekonanie o potrzebie zmian w życiu społeczeństwa było znaczące. Uważa się, dość powszechnie, że pieriestrojka była najbardziej efektywna w obszarze głośności (jawności). Archi Braun postrzega właśnie jawność jako „jedno z najważniejszych osiągnięć pieriestrojki” (Braun, 2011, s. 33). Podobnie patrzy na to wielu autorów, m.in. Wiktor Szejnis, który pisał na ten temat: „Jawność była najważniejszym komponentem politycznej reformy Gorbaczowa... w ówczesnym systemie politycznym jawność zapowiadająca wprowadzenie niekontrolowanych przez państwo informacji i wolną wymianę poglądów była nie tylko czymś obcym, ale i wybuchowym czynnikiem. Stąd niezwykle ważne było, w jaki sposób jawność będzie wprowadzana do systemu i do jakich zmian w tym systemie doprowadzi. Początek zmian przypadał na okres głębokiego powszechnego kryzysu” (Szejnis, 2011, s. 91). Hasło *głośności* wprowadzone zostało przez ekipę Gorbaczowa w 1986 r., oznaczało więcej wolności w sferze publicznej. Zaczęły się pojawiać filmy, literatura dotychczas zakazana, nowe tytuły gazet. Czytano powszechnie. Noblistka Swietłana Aliksijewicz wspomina te czasy: „W domu nie wyłączaliśmy telewizora... dzienniki oglądaliśmy co godzinę... jakże byliśmy dumni! Niekończące się mitingi... Ulice tonęły w ulotkach. Kończył się jeden wiec, a zaczynał następny... każdy myślał, że dozna jakiegoś objawienia... Wydawało się, że królestwo wolności jest już za progiem” (Aliksijewicz, 2014, s. 68). 1 sierpnia 1990 r. przyjęto nowe prawo o druku i zniesiono cenzurę, zaś w końcu roku następnego przyjęto ustawę *o środkach masowego przekazu*, w której

¹⁴ Autorzy przypominają znane stwierdzenie Gieorgija Plechanowa, który jeszcze przed rewolucją bolszewicką, starał się przekonać Lenina, że Rosja nie dojrzała do demokracji, „że w Rosji nie ma społecznych i ekonomicznych przesłanek, które by sprzyjały rozwojowi demokratycznego obywatelskiego społeczeństwa” (cyt. za: Konczałowski, Pastuchow, 2007, s. 46).

zawarto ideę wolności słowa, druku i niezależność prasy. Proces ten będzie się w następnych latach poszerzał¹⁵. Warto podkreślić, że właśnie kwestie jawności, wolności słowa, likwidacji cenzury prawie 70% badanych ocenia jako ważne dla okresu pieriestrojki (Gorszkow, Pietuchow, s. 372). Powstawały organizacje społeczne, m.in. istniejące do dziś Stowarzyszenie Ochrony Praw Człowieka „Memoriał”, liczne organizacje charytatywne, ekologiczne. Z polityki jawności korzystała Cerkiew prawosławna i inne związki wyznaniowe.

Niewątpliwie w okresie pieriestrojki zaczął się zmieniać stosunek do Zachodu. Gorbaczow deklarował politykę otwartości wobec państw zachodnich, określając to polityką nowego myślenia. Już występując w 1984 r. w parlamencie brytyjskim M. Gorbaczow mówił: „Niezbędny jest konstruktywny dialog, poszukiwanie rozwiązań w zasadniczych problemach międzynarodowych, znajdowanie płaszczyzn porozumienia, które mogą doprowadzić do zwiększenia zaufania” (Gorbaczow, 2011, s. 35). Uchylano drzwi dla zachodniej kultury masowej; przykład starał się dawać i sam Gorbaczow, w trakcie swoich licznych podróży zagranicznych, spotykając się z zachodnimi politykami.

Odbywało się to pod hasłami: „nie jesteśmy już wrogami”, „będziemy współpracowali na zasadach wzajemnego szacunku”, „chcemy żyć dostatnio, tak jak ludzie na Zachodzie”. Jednak w praktyce nie było to łatwe do wprowadzenia. Przynajmniej trzy pokolenia w ZSRR żyły w przekonaniu, że Zachód jest największym wrogiem, w najlepszym razie konkurentem. W jaki sposób miałyby teraz stanowić wzór do naśladowania? W pewnym stopniu w okresie pieriestrojki oswojono się z obrazem Zachodu i zaczęto uczyć się zachodnich reguł życia. I tutaj pojawia się słowo demokracja. By móc przygotować społeczeństwo na kontakt ze światem, niejako w pewnym stopniu otworzyć się na niego, trzeba było podjąć kwestię wartości, zasad demokracji, które w świecie zachodnim są dominujące. Gorbaczow zaproponował wówczas określenie „demokracja socjalistyczna”, „socjalizm z ludzką twarzą”, by podkreślić, że są elementy wspólne dla ludzkiej cywilizacji, której ZSRR jest częścią. Podkreślał, że podobne procesy następują w krajach o różnych ustrojach. W okresie pieriestrojki pewne elementy demokratyzacji systemu następowały. Dotyczyło to: instytucji (wybory, choć w ograniczonym zakresie

¹⁵ W 1990 r. w ZSRR wydawano 43 tytuły o zasięgu krajowym o nakładzie 119,5 mln egz. W 1998 r. w Rosji było zarejestrowanych 225 tytułów o zasięgu krajowym o nakładzie prawie 100 mln egz.; 300 agencji informacyjnych, 189 radiowych (Iłarionowa, 1999, s. 23, 34).

władz), odchodzenie od systemu monopartyjnego i wprowadzanie pluralizmu partyjnego, tworzenie organizacji pozarządowych, dopuszczano do krytyki władzy, pod hasłem „bliżej ludzi”; ponadto: wolność jednostki, wolność religijna, wolność zgromadzeń. Przede wszystkim zapewnianie, że demokracja przyczynia się do podniesienia poziomu życia obywateli. Dlatego do dziś w Rosji, demokracja kojarzyła się obywatelom przede wszystkim z dobrobytem materialnym. Znamienne, że taki obraz demokracji upowszechniali wówczas przedstawiciele inteligencji, wielkich miast (Moskwy, Leningradu), którzy głosili hasło: „żyć jak na zachodzie”¹⁶. Takie właśnie spojrzenie na demokrację, przetrwało w Rosji i innych państwach poradzieckich, do dnia dzisiejszego. Zasadnie komentuje te kwestie D. Furman, „Powinna być psychologiczna i moralna baza – gotowość wypełniania wszystkich zasad konstytucji, przestrzegania „reguł gry” i podporządkowania się im nie tylko kiedy ty wygrywasz, ale i kiedy przegrywasz. Wymaga to wysokiego poziomu moralności, przestrzegania prawa i tolerancji. Dotyczy to rządzących i rządzonych” (Furman, 2010, s. 27–28). Należy zgodzić się z Furmanem, że w omawianym okresie następowało odejście od socjalizmu, ale nie oznaczało to automatycznego przejścia do demokracji, doprowadziło to do swoistej imitacji demokracji. Trudno jednak nie zauważyć, że nawet takie ograniczone zmiany dokonywały się ze znacznymi oporami. Wiele środowisk nie było przygotowanych nawet na nie. Dotyczyło to głównie państwowej i partyjnej nomenklatury, struktur siłowych zainteresowanych w pozostawieniu *status quo*. Komentatorzy zagraniczni zauważali „kraj jest bardzo tradycyjny, zmiany akceptowane są stopniowo, powoli” (Jacson, 1987). Zasadnie to skomentował Ryszard Kapuściński „Związek Radziecki oglądany na zachodzie przez postać elegancko ubranego Gorbaczowa i jego żony Raisy jest nieprawdziwy. W rzeczywistości jest to społeczeństwo zupełnie inne, tragicznie biedne, mieszkające w prymitywnych warunkach i na dobrą sprawę egzystujące na granicy głodu” („Gazeta Wyborcza”, 1990). Antoni Czubiński zwraca uwagę na brak społecznego zaangażowania w sprawy pieriestrojki, tym samym dopatrywał się on właśnie w nastrojach społecznych porażki reform, stwierdzał, że w społeczeństwie brak

¹⁶ Także w następnych latach utrzymywało się takie spojrzenie na demokrację. W 2008 r. 62% Rosjan uważało, że Rosji potrzebna jest demokracja, przeciwników demokracji było 20%. Jednak jaka to miałyby być demokracja 45% „odpowiadająca narodowym interesom uwzględniająca specyfikę Rosji”, 60% rozumie demokrację „jako wysoki poziom życia społeczeństwa”, 47% określało demokrację jako „gospodarczy rozwój państwa” (za: Lewada – Centr, 2008, s. 22–24).

jest zrozumienia dla hasła Gorbaczowa, co jego zdaniem wynikało z braku zaufania do władzy, społeczeństwo ciągle „wystawiane na ciężką próbę... do niczego nie chciało się angażować” (Czubiński, 2001, s. 377). Z tym stwierdzeniem koresponduje wypowiedź Andrzeja Bartnickiego i K. Stefanowicza: „Rządzonym przez stulecia odmawiano prawa do posiadania własnego zdania i personalnej tożsamości. Konsekwencją tego było kulturowe zachowanie wobec władzy objawiające się specyficznym brakiem samodzielności” (Bartnicki, Stefanowicz, 2009, s. 32). Panował ogromny zamęt „jedni akceptują pieriestrojkę, lecz bez demokracji. Inni z kolei są skłonni przyjąć demokrację, ale bez jawności. A najodważniejsi zgadzają się nawet z jawnością! Ale bez przebudowy. Krótko mówiąc, wcale nie przypadkiem pojawił się termin „mechanizm hamujący”. Zwolennikami tego mechanizmu są ludzie, którzy byliby skłonni przyjąć zmiany pod jednym warunkiem: będą mieć prawo do rozkazywania i decydowania o wszystkim: o demokracji, o jawności i o „czynniku ludzkim” (Roźdiestwienskij, 1989, s. 147). Doprowadziło to do sytuacji, w której zwłaszcza intelektualiści byli niezadowoleni z postępów demokratyzacji, zaś przeciwnicy otwarcie krytykowali pieriestrojkę za jej antykomunizm. Wieczne kompromisy, jakie zawierał Gorbaczow, powodowały, że jego początkowe zamiary zamieniały się w swoistą karykaturę reform. Warto przypomnieć, że obraz życia na zachodzie był idealizowany i wybiórczy. W społecznym odbiorze sprowadzał się do podglądania stylu życia (filmy), w pewnym stopniu literatura, jej przekłady dla szerokiego odbiorcy w dalszym ciągu były w rękach zcentralizowanego państwa, wykorzystującego aparat propagandowy. Otwarcie na świat dokonywało się powoli. O ile wcześniej pobyt na Zachodzie był dla intelektualistów i grupy wysoko postawionego aparatu, o tyle w okresie pieriestrojki te kontakty zostały nasilone, ale nie stały się powszechne. Nie znaczy to, że wiedza o demokracji, mechanizmach rządzenia, społeczeństwie obywatelskim, ale także o problemach demokracji i życiu w społeczeństwie kapitalistycznym (o czym w okresie pieriestrojki nie myślano) była upowszechniana. W tym okresie w pewnym stopniu zachodem pozostawały państwa socjalistyczne, w których te kontakty były szersze. Poznawano zachód przez te kraje, w tym czasie dość otwarte kontakty z Polską (film, literatura), Czechosłowacją, Węgrami. Namiastką zachodniego dobrobytu była NRD. Zmiany, które zachodziły w tych państwach po roku 1989, odbywały się w bardziej złożonym klimacie. Część społeczeństwa ZSRR przyjmowała je z nadzieją, część z obawą. Tym bardziej śledzono zachodzące zmiany gospodarcze i polityczne.

Wydaje się, że w społeczeństwach dawnego ZSRR, w których tradycje demokratyczne były niewielkie, rządzący nie mieli sprecyzowanego planu w jaki sposób kształtować przyszły system. Hasło Gorbaczowa, podobnie jak w Polsce w latach 70. Gierka, *tak dalej żyć nie można*, miało pobudzić ludzi do działania, by zaangażowali się w proces zmian. W przypadku Polski był to program budowy Drugiej Polski, i przez kilka lat ludzie poczuli, że żyje im się lepiej, zaś w ZSRR odbywało się to pod hasłami pieriestrojki.

Należy jednak doceniać zmiany, które w okresie pieriestrojki, dzięki głośności i nowemu myśleniu, zostały wprowadzone do dyskursu publicznego. W debacie publicznej pojawiło się wiele nieupowszechnianych wcześniej tematów, dotyczących np. krytycznego spojrzenia na tradycje komunistyczne, rewolucję bolszewicką, system represji. Stawiając pytania o działania rządzących, ludzie zaczęli zastanawiać się nad systemem, nad władzą w tym systemie, nad swoim miejscem w systemie. Stopniowo w miejsce akceptacji pojawia się krytycyzm wobec rządzących. Wyniki badań przeprowadzonych w połowie 1990 r. wskazywały 43% obywateli „było niezadowolonych z przebiegu reform”, deklarowało „utrąę zaufania co do przyszłości kraju”, 37% wskazywało na „kryzys w stosunkach narodowościowych”, „chaos w zarządzaniu państwem”, „pogłębianie się kryzysu gospodarczego”. W tym czasie T. Zasławska pisała, że świadczy to o „kruszeniu nadziei ludzi na poprawę życia, efektywny rozwój gospodarki, rozwiązywanie problemów społecznych” (Zasławska, 1991, s. 14).

5. W jakim stopniu zmiany w sferze gospodarczej i społecznej odnosiły się do kwestii politycznych? Czy zmiana była odejściem od komunistycznego systemu w kierunku demokracji?

W okresie pieriestrojki mieliśmy do czynienia ze zmianami, które modyfikowały system, ale nie oznaczały przejścia do nowego systemu. Zmiany dotyczyły kwestii instytucjonalnych i prób wprowadzenia nowych mechanizmów. Mam tu na uwadze liberalizację systemu wyborczego, odejście od mechanizmu mianowania na urzędy, budowę systemu przedstawicielskiego (parlament) i konkurencyjnego; kolejnym elementem było stopniowe wprowadzanie pluralizmu partyjnego, odejście od monopartii aż po ograniczenie wpływu KPZR na funkcjonowanie państwa; w końcu lat 80. wprowadzono instytucję prezydenta, w niektórych

podmiotach także v-ce prezydenta wybieranego przez parlament lub w wyborach powszechnych. System polityczny zmieniał się także na poziomie regionalnym i lokalnym. Powoli rozdzielano funkcje zarządzania gospodarką (premier) od funkcji politycznych, partyjnych. Idea głośności odegrała istotną rolę w zakresie otwartości systemu, co wyrażało się w możliwości aktywnego działania opozycji, organizacji przez nią manifestacji, działań medialnych. Nowym zjawiskiem była coraz bardziej powszechna otwarta krytyka władzy politycznej, ze strony opozycji, ale i ze strony obywateli, mediów. Sprzyjał temu postulat Gorbaczowa w ramach polityki jawności „pracy przy otwartej kurtynie”.

Na destabilizację systemu wpłynęła walka o władzę między centrum a regionami, zwłaszcza między prezydentem ZSRR i Rosji. Wraz z widoczną porażką pieriestrojki, następowało rozczarowanie Gorbaczowem i jego ekipą, dotyczyło to wszystkich grup społecznych, i poszczególnych regionów, „Oczywistym było – pisze Roj Miedwiediew –, że wzmacniało to pozycję Borysa Jelcyna, jako tego, który rzucił wyzwanie Gorbaczowowi” (Miedwiediew, 2009, s. 324). Okres pieriestrojki zaostriżył podziały społeczne na zwolenników dotychczasowego ustroju i jego przeciwników, zaostriżał konflikty w ramach systemu, prowadząc do jego destabilizacji i ostatecznie do upadku. Gorbaczow w marcu 1991 r. przeprowadził referendum w sprawie przyszłości państwa (zbojkotowane przez republiki bałtyckie, Gruzję, Armenię, Mołdawię), mimo deklaracji obywateli dotyczącej pozostawienia odnowionego związku, konflikty w elitach władzy na każdym jej szczeblu narastały, co wpływało dezintegrująco na system państwa. Katalizatorem konfliktu był pucz sierpniowy (19 sierpnia 1991 r.), po którym Gorbaczow nie był w stanie odbudować już swojej pozycji i utrzymać jedności państwa. Kolejny pucz prezydentów 3 republik (Rosji, Ukrainy, Białorusi w Wiskuli 8 grudnia 1991 r.), doprowadził do rozwiązania ZSRR i powstania na jego miejscu suwerennych państw, powiązanych z sobą enigmatyczną strukturą Wspólnoty Niepodległych Państw, w której główną rolę odgrywała Rosja i prezydent Jelcyn¹⁷. Możemy zatem stwierdzić, że system polityczny w ostatnim

¹⁷ Furman pisał na ten temat „Rosyjskie społeczeństwo nie dało «mandatu» dla tego porozumienia, ale i nie było przygotowane na nie... Białowieskie porozumienie, decydujące o losach państwa w sposób tajny, bez jakiegokolwiek konsultacji z narodem i bez jakiegokolwiek mandatu społecznego, było absolutnie niedemokratyczne i niekonstytucyjne... I właśnie ta sytuacja jest tym zarzewiem, z którego bierze swój początek rosyjski imitacyjno-demokratyczny system polityczny” (Furman, 2010, s. 51–53).

okresie pieriestrojki miał znamiona całkowitego rozkładu, co ułatwiło rozwiązanie ZSRR i bezkrwawe oddanie władzy przez Gorbaczowa. Jednak, wypracowany przez Jelcyna, w trakcie jego prezydentury w ramach RFSRR, system polityczny, nie miał charakteru stabilnego, zawierał on elementy systemu autorytarnego i pewne elementy demokratycznego porządku¹⁸. Tym bardziej istotne było w jakim kierunku ekipa Jelcyna poprowadzi zmiany polityczne w państwie. Sam Jelcyn zdawał się nie mieć koncepcji i programu zmian, koncentrował się na pokonaniu przeciwnika politycznego¹⁹.

Pierwszy etap rządów Jelcyna tj. do przyjęcia konstytucji 1993 r. nie okazał się okresem służącym demokratyzacji systemu. Wprawdzie prezydent miał w swych rękach niekwestionowaną władzę, z wybranym przez siebie zapleczem współpracowników, jednak podejmowane przez niego działania, coraz częściej były przedmiotem krytyki zwolenników ówczesnej partii komunistycznej (jej delegalizację i przejęcie majątku, Jelcyn przeprowadził na mocy dekretu 6 listopada 1991 r.), ale i z czasem demokratów i nacjonalistów. Nie układała się też współpraca pomiędzy prezydentem a regionalnymi władzami (Słowikowski, 2009). Nastroje separatystyczne i nieuregulowanie konfliktów w Czeczenii, stanowiło zagrożenie dla stabilizacji państwa i jego jedności (2 wojny czeczeńskie). Największy obszar konfliktu dotyczył relacji prezydenta z parlamentem, który ostatecznie doprowadził do bezpośredniego starcia. „Krwawe wydarzenia października 1993 r. – pisał D. Furman – nastraszyło społeczeństwo. Były one kulminacją tej anarchii, której społeczeństwo tak się bało i jeszcze bardziej wzmocniło to dążenie do «silnej władzy»” (Furman, 2010, s. 72). Po jego zakończeniu ostatecznie rozeszły się drogi Jelcyna i demokratów, prezydent nie wypracował sobie płaszczyzny współdziałania także z innymi ugrupowaniami. Pogłębiająca się słabość ugrupowań, z jednej strony nacjonalistycznych, z drugiej demokratycznych, destabilizowała scenę polityczną, w tym parlament. Do pewnego czasu prezydent zrećnie wykorzystywał te słabości, wzmacniając swoją pozycję (Bartnicki, 2016, s. 182). Jednak już w parlamentarnych wyborach 1993 r. par-

¹⁸ W czasie inauguracji swojej prezydentury 10 lipca 1991 r. Jelcyn obiecywał „Wielka Rosja podniesie się z kolan. My na pewno przekształcimy ją w rozwinięte, demokratyczne, pokojowe, suwerenne państwo prawa” („Rossijskaja gazeta”, 1991).

¹⁹ Symboliczny charakter mają jego wspomnienia, gdy wchodząc do gabinetu po zwycięskich wyborach Jelcyn zachwycał się jego komfortem „No i co dalej? – pomyślałem – My nie tylko zdobyliśmy gabinet, ale i całą Rosję. I sam się wystraszyłem tej karkołomnej myśli” (Jelcyn, 1994, s. 33).

tia władzy „Wybór Rosji” uzyskała jedynie 15,5% poparcia, co należy uznać jako votum nieufności dla polityki prezydenta. Mimo tego Jelcyńc przeforsował zapis nowej konstytucji²⁰, dającej prezydentowi decydujący obszar kompetencji w ramach systemu politycznego. Do dziś, pozycja prezydenta w systemie jest szczególnie uprzywilejowana, prezydent ma możliwość rozwiązania Dumy, wydaje dekrety, posiada inicjatywę ustawodawczą, zgłasza kandydaturę premiera, szefa głównego banku Rosji, prokuratora generalnego, najwyższych rangą sędziów, jego wpływ na politykę zagraniczną i wewnętrzną, w tym na służby mundurowe i specjalne, jest decydujący.

Jednoznacznie należy stwierdzić, że mimo szerokiego zakresu władzy prezydenta i wymiany elit, system polityczny w okresie prezydentury Jelcyna tj. do przyjęcia konstytucji, nie rozwijał się w kierunku demokratycznym²¹ i nie był też systemem stabilnym. Sam prezydent powieła wiele błędów Gorbaczowa, a jego autokratyczna forma rządzenia świadczyła o przejściu Jelcyna „od przywództwa transformacyjnego do transakcyjnego”.

W świadomości obywateli nie pozostał jako polityk dążący do demokracji i wzmacniania państwa, także na arenie międzynarodowej, a jako autokrata, otoczony skorumpowanym dworem „car Borys”. Symbolicznie oddając władzę 31 grudnia 1999 roku nie cieszył się zaufaniem obywateli, zostawił państwo zdestabilizowane, pogrążone w kryzysie, pełne obaw obywateli o swoją przyszłość.

6. W jakim stopniu otoczenie zewnętrzne systemu, polityka międzynarodowa wpłynęły na politykę wewnętrzną i system polityczny ZSRR/Rosji?

Na zakończenie warto zwrócić uwagę, na otoczenie systemu politycznego i jego wpływ w okresie pieriestrojki i zmiany. W okresie przebudowy otoczenie międzynarodowe było przychylne polityce zmian w ZSRR. Wynikało to z polityki otwartości Gorbaczowa, radykalnie różniącej się od uprawianej przez jego poprzedników. Gorbaczow rezygnując z polityki konfrontacji z Zachodem, liczył jednak na jego pomoc, inwestycje

²⁰ Konstytucja została przyjęta w wyniku referendum: 57,1% głosowało za, przy niskiej frekwencji 54,8%.

²¹ A. R. Bartnicki nazywał system stworzony przez Jelcyna „demokratycznie legitymizowanym autorytaryzmem”.

i finansowanie pieriestrojki. W tym obszarze jego oczekiwania nie zostały urzeczywistnione. Niewątpliwie polityka „nowego myślenia” przyczyniła się do obniżenia poziomu konfliktu w świecie, zakończenia zimnej wojny, rozpadu strefy wpływów²². Rozpad państwa i przejęcie aktywów i pasywów po ZSRR przez Rosję, nie oznaczało, iż Rosja jest w stanie zająć miejsce ZSRR. Ogłoszenie przez USA zwycięstwa w zimnej wojnie było dodatkową porażką. Świat zachodni zaakceptował nową sytuację i pozycję Rosji, co wynikało ze słusznych obaw dotyczących broni nuklearnej znajdującej się na terytorium b. ZSRR. Dla Zachodu wygodniej było wówczas mieć do czynienia z jednym partnerem, zaakceptowano zatem nieformalną rosyjską strefę wpływów, tj. obszar WNP. Na początku lat 90. pomoc materialna i finansowa głównie była kierowana do Rosji, ze względu na ówczesną strategię Zachodu; obawiano się i słusznie, o sytuację ekonomiczną i wybuch niepokojów społecznych w tym państwie. W okresie jelicynowskim pogłębiający się brak stabilizacji politycznej, autorytarność rządu, jak i poważny kryzys ekonomiczny powodował, że pomoc Zachodu dla Rosji była daleko niewystarczająca. W latach 90. UE i USA nawiązały stosunki z państwami powstałymi na terytorium ZSRR, w tym i z Rosją, jednakże trudno nazwać te stosunki partnerskimi. Nieprzewidywalność władzy, jej autorytarność, słabości prezydenta, i skorumpowanie jego otoczenia, nie służyły wypracowaniu realnej współpracy, a tym bardziej współpracy partnerskiej (mimo wzajemnych deklaracji). Do końca lat 90. pozycja Rosji w świecie stale obniżała się, trudno było Zachodowi podjąć współpracę z państwem, które deklarowało demokrację, w praktyce pogrążało się w kryzysie i autorytaryzmie.

Możemy zatem powiedzieć, że sfera międzynarodowa w okresie pieriestrojki sprzyjała polityce Gorbaczowa, poprzez inicjatywy pokojowe i rozbrojeniowe utrzymywał on pozycję ZSRR, jednak, ze względu na kryzys ekonomiczny i destabilizację systemu, ta pozycja na przełomie lat 80./90 ostatecznie zasadniczo obniżyła się. Rozpad państwa doprowadził do wytworzenia zależności ekonomicznej od eksportu surowców energetycznych, zaś realne wpływy Rosji ograniczały się do państw bliskiej zagranicy.

²² A. Giddens odnosząc się do wpływów M. Gorbaczowa na sprawy Europy stwierdził: „Bez *pieriestrojki* i *glasnosti*, bez jego [Gorbaczowa] decyzji o powstrzymaniu się od interwencji wojskowej w celu stłumienia ruchów społecznych w Polsce, we Wschodnich Niemczech i na Węgrzech, Unia Europejska w obecnej formie nie mogłaby istnieć... ale gdyby Rosjanie postanowili użyć siły, kontynent rozdarłaby nowa wojna” (Giddens, 2014, s. 2018).

Liberalna opozycja w Rosji, choć wspierana przez państwa zachodnie, nie miała istotnego wpływu na zmiany systemowe. Nie była ona w stanie, podobnie jak później przymusowi emigranci-oligarchowie, stworzyć alternatywy dla rządzących. Jakkolwiek trudno nie doceniać tych działań, zwłaszcza aktywności organizacji pozarządowych, fundacji, w procesie zmiany systemu, jednak wtedy, tak jak i obecnie, jedynie w niewielkim stopniu, byli i są oni w stanie, wpłynąć na demokratyzację społeczeństwa. Należy zauważyć, że podzielona opozycja, nie jest w stanie odegrać większej roli w konfrontacji wyborczej. Pozostają jej zatem działania często poza systemem (Nadskakuła-Kaczmarczyk, 2019). Nie jest ona w stanie „przebić się” do świadomości społeczeństwa z alternatywnym programem i wartościami demokratycznymi. W warunkach rosyjskich opozycja musi przełamywać postawy konformistyczne społeczeństwa „będące pochodną przeświadczenia, że jakkolwiek bunt względem elity rządzącej jest nieuzasadniony” (Nadskakuła-Kaczmarczyk, 2019, s. 280).

Zakończenie

Należy stwierdzić, iż przeanalizowane przeze mnie czynniki dotyczące możliwości przejścia w ZSRR/Rosji do systemu demokratycznego potwierdzają postawioną tezę, iż w omawianych okresach nie było warunków politycznych, ekonomicznych, społecznych dla tranzycji w kierunku demokracji. Okres pieriestrojki był niewątpliwie okresem odejścia od systemu komunistycznego, był okresem „przejściowym”, jednakże lata 1991–1993 nie przyczyniły się do budowy systemu politycznego wzmacniającego demokratyczne instytucje i mechanizmy rządzenia, wprost przeciwnie, system był zdestabilizowany, podatny na kryzysy, zaś pozycja prezydenta konstytucyjnie silna, w praktyce nie wzmacniała demokratycznego kierunku rozwoju. Wykorzystywanie w wypowiedziach polityków określeń demokracji, było zabiegiem ze wszech miar instrumentalnym, mającym na celu pokazanie zbliżenia z Zachodem, przestrzegania standardów zachodnich także w Rosji. Obywatele FR kojarzą demokrację przede wszystkim z wysokim poziomem życia, zaś wartości i przestrzeganie standardów demokratycznych nie mają charakteru priorytetowego. Niewątpliwie, instrumentalne, wybiórcze traktowanie demokracji przyczyniło się do tworzenia systemu iluzji (Furman, 2010, s. 39 i n.), wpłynęło na utrwalanie wzorców systemowych w latach następnych. Jest to obecne w dzisiejszym systemie Rosji. Istotną rolę w procesie

zmian w tym państwie odgrywały elity, jednakże ich działania nie były nastawione na budowę demokratycznych struktur, a w znacznym stopniu na współdziałanie z władzą (elita intelektualna) i zachowanie dotychczasowego systemu (elita biurokratyczna). Generalnie należy podkreślić wysoki poziom inercji społeczeństwa, które nie było przygotowane na wprowadzenie zmian wolnorynkowych i systemu demokratycznego. Być może przekonanie o tym, iż Rosja jeszcze nie dojrzała do demokracji, miało swoje uzasadnienie. „W Rosji, jak i wcześniej w ZSRR, uważa znany reżyser Andrej Konczałowski, między władzą a obywatelami istniało stałe napięcie, niedowierzanie...” (Konczałowski, Pastuchow, 2007, s. 16), także obecnie 60% Rosjan uważa, że od władzy nie można się niczego spodziewać.

Historyczno-politologiczna refleksja nad tym okresem jest tym bardziej ciekawa, że to w tym czasie można poszukiwać źródeł dzisiejszego systemu, powstania mechanizmów procesu politycznego, reguł, które mają wpływ na kształtowanie współczesnej Rosji.

Bibliografia

- Alikisijewicz A. (2014), *Czas secondhand. Koniec czerwonego człowieka*, Wołowiec.
- Bartnicki A. R. (2007), *Demokratycznie legitymizowany autorytaryzm w Rosji 1991–2004*, Białystok.
- Bartnicki A. R. (2016), *Borys Jelcyn przywództwo w pułapce uwarunkowań – mechanizmy zmiany i kontynuacji*, Białystok.
- Bartnicki A., Stefanowicz K. (2009), *Spoleczeństwo obywatelskie: teoria i praktyka – przypadek rosyjski*, w: *Rozumienie polityki*, red. J. Błuszkowski, J. Zalesny, „Studia Politologiczne”, vol. 14.
- Braun A. (2009), *The Rise and Fall of Communism*, New York.
- Braun A. (2011), Głos w dyskusji przytaczam za: *Otwieczaja na wyzow wremienii: wniesznaja polityka pieriestrojki. Gorbaczowskije cztienija*, Moskwa.
- Czubiński A. (2001), *Europa XX wieku. Zarys historii politycznej*, Poznań.
- Ćwiek-Karpowicz J. (2009), *Zastosowanie teorii transformacji w wyjaśnianiu przemian ustrojowych w państwach poradzieckich*, „Studia Politologiczne”, vol. 14.
- Dąbrowski M. (1993), *Stabilizacja i reformy. Program Gajdara*, Warszawa.
- Dekret o państwowych zasadach programu prywatyzacji dla przedsiębiorstw państwowych i komunalnych w Federacji Rosyjskiej na rok 1992.
- Dekret o przyspieszeniu prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych i komunalnych.
- Dekret o środkach organizacyjnych przekształcania przedsiębiorstw państwowych i dobrowolnych zrzeszeń przedsiębiorstw państwowych w spółki akcyjne.

- Frydman R., Earle J. S. (1994), *Proces prywatyzacji w Rosji, na Ukrainie i w byłych krajach bałtyckich*, Warszawa.
- Furman D. (2010), *Dwizenije po spirali. Politiczeskaja sistemi Rossii w rjadu drugich sistem*, Moskwa.
- Furman D., *Dwizenije po spirali*. „Gazeta Wyborcza” 3–4 XI 1990.
- Gelman W., Tarasina I. (2000), *Studies of political elites in Russia: issues and alternatives*, „Communist and Post-Communist Studies”, vol. 33.
- Giddens A. (2014), *Europa burzliwy i potężny kontynent*, Warszawa.
- Gorbaczow M. S. (2007), *W intieriesach bolszenstwa. Socyjal-demokratyczeskij projekt dla Rossii*, Moskwa, s. 52.
- Gorbaczow M., *Otwieczaja na wyzow wremienii: wniesznaja polityka rejestracji. Gorbaczowskije czynienia*, Moskwa 2011, s. 35.
- Gorbaczow M., *Politika pieriestrojki: opyt i pierspiektivy*, „Prawda” 3 VII 1990.
- Gorszkow M., Pietuchow W., *Pieriestrojka glazami rossijan: 20 liet spustija*, www.gorby.ru/userfiles/file/petuhov.pdf, 13.04.2020.
- Istorija sowriemiennoj Rossii 1985–1994* (1995), Moskwa.
- Jacson J. O. (1987), *Mikhail Gorbachev challenging abroad, opening up at home*, „Time” 1.05.
- Jelcyn B. (1994), *Zapiski priezidenta*, Moskwa.
- Karaganow S. (1994), *Whither Western Aid to Russia. Strategies and Options for Europe*, Gutersloh.
- Kennedy P. (1994), *U progu XXI wieku. Przymiarka do przyszłości* [b.m.w.].
- Kołąkowski L. (1990), *Cywilizacja na ławie oskarżonych*, Warszawa.
- Konczalowski A., Pastuchow W. (2007), *Na trybunie reakcjoniera*, Moskwa.
- Kukułka J. (1997), *Kształtowanie się nowego ładu międzynarodowego*, w: *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, red. D. B. Bobrow, H. Halizak, R. Zięba, Warszawa.
- Lebow R. N. (1997), *Zmiany i transformacje: budowanie współpracy międzynarodowej*, w: *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, red. D. B. Bobrow, H. Halizak, R. Zięba, Warszawa.
- Lewada – Centr (2008), *Obszczistwiennoje mnienije – 2008*. Moskwa.
- Makarkin N. P., *M. S. Gorbaczow...*, s. 33.
- Mc Cauley M. (1997), *From perestroika towards a new order, 1985–1995*, w: *Russia a History*, red. G. L. Freeze, Oxford–New York.
- McCauley M. (1997), *From Perestroika towards a New order, 1985–1995*, w: *Russia: A History*, ed. G. L. Freeze, Oxford–New York.
- McCauley M. (2010), *Narodziny i upadek Związku Radzieckiego*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Makaronu N. P. (2013), *M. S. Gorbaczow i jego pieriestrojka. Popytka obiektywnogo analiza*, Moskwa.

- Miedwiediew R. (2009), *Sowietskij Sojuz poslednije gody žizni*, Moskwa.
- Miedwiediew R. A. (2010), *Sowietskij Sojuz poslednije gody žyżni*, Moskwa.
- Miedwiediew R. M., *Sowietskij sojuz*... s. 138.
- Nadskakuła-Kaczmarczyk O. (2019), *Kapitał społeczny opozycji antysystemowej w Rosji*, Kraków.
- „Nowaja gazieta” z 23.03.2019.
- Obszczestwiennoje mnenije – 2008* (2008), Jeżiegodnik, Moskwa.
- Otwieczaja na wyżow wremieni. Wnieżnaja polityka pieriestrojki: dokumentalnyje swiditielstwa* (2010), Moskwa.
- Otwieczaja na wyżow wremieni: wnieżnaja polityka pieriestrojki. Gorbaczowskije cztienija* (2011), Moskwa.
- Pipes R. (2008), *Komunizm*, Warszawa.
- Podwysocka A. (2000), *Rola wymiany handlowej w stosunkach pomiędzy Unią Europejską a Rosją*, w: *Szkice o Rosji*, red. A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski, Łódź–Warszawa.
- „Prawda”, 12 III 1985.
- Rokicka A. (2000), *Próby reform gospodarki rosyjskiej 1991–1994*, w: *Szkice o Rosji*, red. A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski, Łódź–Warszawa.
- „Rossijskaja gazieta” 11 VII 1991 r.
- Roźdiestwienskij R. (1989), *Nie dla pozoru*, w: *Sumienie pieriestrojki*, Warszawa.
- Skodlarski J., Wdzięczak J. (2015), *Wypowiedź w trakcie dyskusji refleksje o pieriestrojce polskich uczonych. Dyskusja okrągłego stołu*, „Eastern Review”, t. 4.
- Słowikowski M. (2009), *Polityka federacyjna Borysa Jelcyna i Władimira Putina*, Toruń.
- Sud’by rieform i rieformatorow w Rossii* (1999), red. R. G. Pichoja, P. T. Timofiejew, Moskwa.
- Szejnis W. (2011), *Głasnost’ i reformy w Rossii: oenki, mify, fakty. Gorbaczowskije cztienija*, Moskwa.
- Harionowa T. S., *Informacyonnyje procesy w sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 1999.
- Walicki A. (2013), *Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii*, Kraków.
- Wypowiedź N. Szmielowa dla „Polityka” 14 VII 1987.
- Zasławska T. I. (1991), *Socyalizm, pieriestrojka i obszczestwoiennoje mnenije*, „Socjologiczeskije issliedowanija”, nr 8, s. 14.

Between Reforms and Systemic Change in the USSR/Russian Federation

Summary

The author of the article puts forward a thesis that the economic, social and political conditions at the time of *perestroika* and, then, in the first period of the Russian

Federation were not conducive to the emergence of democracy. In the author's opinion, this state of affairs is due to poorly carried out economic reforms, weaknesses of systemic institutions, and the lack of consensus among the elites. High levels of public inertia turned out to be essential as well, especially after the failed *perestroika* reforms and the collapse of the state. The international environment initially supported Gorbachev's *perestroika*, albeit mainly verbally. However, after Yeltsin and his team violated democratic standards, this support was ineffective in promoting democratization processes in Russia.

Key words: political system, change, USSR, Russia

